

ÇUVAŞ HALK ANLATILARINDA EVİN VE AİLENİN KORUYUCU GÜÇLERİ*

CEMALETTİN YAVUZ**

ÖZ: Çuvaşların geleneksel kültüründe –diğer Türk topluluklarına paralel biçimde- bireyin, ailenin, evin, hayvanların, köyün, doğanın ve insan hayatında bir şekilde yer bulan her olgunun bir sahibi/koruyucusu vardır. İyi ve kötü ruhlar şeklinde sınıflandırabileceğimiz bu güçler, insan hayatının ve dünya düzeninin korunmasına, devam ettirilmesine, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesine ya da yasakları ihlal edenlerin cezalandırılmasına hizmet etmektedirler. Çuvaşların geleneksel dininde bu kutsal güçler *ırlar* (iyi olanlar) ve *usallar* ya da *hayarlar* (kötü ya da zararlı olanlar) olarak bölümlenebilmektedir. Ev ve aile hayatının düzenlenmesinde ve korunmasında da birtakım roller üstlenen özel güçler bulunmaktadır. Çünkü ev ve aile, geleneksel toplumlarda bireysel ve toplumsal yaşamın temeli olmanın yanında kâinatın mikro ölçekteki bir modelini teşkil etmektedir. Bu nedenle evin ve ailenin yaşatılması, evrendeki kozmosun da sürdürülmesi anlamına gelmektedir. Ev ve ailenin korunup yaşatılmasında görevli kutsal güçler, Çuvaşlara da bazı sorumluluklar yüklemektedirler. Bu sorumlulukların ve kuralların ihlali birtakım felaketlere ve musibetlere yol açmaktadır. Bu kutsal güçler arasından ev ve aile ile ilgili olan *hırsurt*, *ıye* ve *yırh* adı verilen tanrısal güçler etrafında da mit, efsane, inanış ifadesi gibi birçok halk anlatısı meydana gelmiştir. Bu çalışmada söz konusu güçler, çeşitli türdeki halk anlatılarına dayanılarak, özelde Çuvaşların geleneksel dünya görüşü, genelde Türk mitolojisi bağlamında ele alınıp incelenmiştir. Çalışmanın sonunda, geleneksel Çuvaş toplumunda evin ve ailenin korunup yaşatılmasının evrendeki kozmosun sürdürülmesi anlamına geldiği; ele alınan üç tanrısal ruhun da dışı olarak tasavvur edildiği, üçünün de ateş ve ocak kültürüyle ilişkili olduğu, bunlardan özellikle ikisinin -hırsurt ve yırh- canlılık, üretkenlik ve ailenin/soyun devamlılığı bağlamında yer-su ruhlarıyla güçlü bağlara sahip olduğu sonucu varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çuvaşlar, halk anlatıları, inanışlar, aile, koruyucu güçler

PROTECTIVE SPIRITS OF HOUSE AND FAMILY IN CHUVASH FOLK NARRATIVES

ABSTRACT: In the traditional culture of the Chuvash people -in parallel to other Turkish communities- there is a tutelary/protective spirit of every individual, family, house, animal, village, nature and every phenomenon which takes place in the life of the

* Bu çalışma, *Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu* (25-27 Mart 2016, Edirne) adlı toplantıda sunulan bildirinin düzenlenmiş ve genişletilmiş hâlidir.

**Araştırma Görevlisi, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne*. yavuzcemalettin@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-6295-21-79

(Yazının Geliş Tarihi: 13.05.2019, Yazının Kabul Tarihi: 23.06.2019)

human. These spirits, which we can classify as good and evil spirits, serve to protect, sustain the human life and the world order, eliminate the difficulties encountered or punish those who violate the prohibitions. In the traditional religion of the Chuvashes, these divine spirits are classified as *ırıs* (good ones) and *usals* or *hayars* (bad or harmful ones). There are also special powers in the organization and protection of house and family life. This is because the house and the family are not only the foundation of individual and social life in traditional societies but also a model of the universe in micro scale. Therefore, the survival of the house and the family means the continuation of the cosmos in the universe. The sacred spirits involved in the preservation of the house and family, and the Chuvash people, also bear some responsibilities. Violations of these responsibilities and rules lead to a number of disasters. There are many folk narratives such as myth, legend and superstition about the divine spirits called *hırsurt*, *ıye* and *yırñ* which are related to the house and family among these sacred powers. In this study, the aforementioned spirits are examined in the context of Turkish mythology in general and basically the traditional worldview of Chuvashes, based on various folk narratives. At the end of the study, it is concluded that protecting of the house and the family in the traditional Chuvash society means the continuation of the cosmos in the universe; the three sacred spirits are considered as females, and all of them are related to cult of fire and “ocak” (fireplace), in particular, the two of them -*hırsurt* and *yırñ*- have strong ties with the spirits of “*yer-su*” (ground-water) in the context of vitality, productivity and the continuity of the family / lineage.

Keywords: Chuvashes, folk narratives, beliefs, family, protective spirits

Giriş

Çuvaşların geleneksel kültüründe –diğer Türk topluluklarında da benzerleri ya da bazı ses farklılıklarından kaynaklanan çeşitli adlandırmaları olduğu gibi- bireyin, ailenin, evin, hayvanların, köyün, doğanın ve insan hayatında bir şekilde yer bulan her olgunun bir sahibi/koruyucusu vardır. İyi ve kötü ruhlar şeklinde sınıflandırabileceğimiz bu güçler, insan hayatının ve dünya düzeninin korunmasına, devam ettirilmesine, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesine ya da yasakları ihlal edenlerin cezalandırılmasına hizmet etmektedirler. Çuvaşların geleneksel dininde bu kutsal güçler *ırılar* (iyiler olanlar) ve *usallar* ya da *hayarlar* (kötü ya da zararlı olanlar) olarak bölümlenebilmektedir. Bu çalışmada bunlar arasından ev ve aile ile ilgili olan *hırsurt*, *ıye* ve *yırñ* adı verilen tanrısal güçler, özelde Çuvaşların geleneksel dünya görüşü, genelde Türk mitolojisi bağlamında ele alınarak incelenecektir. Ev ve aile hayatının düzenlenmesinde ve korunmasında birtakım roller üstlenen bu güçler, Çuvaşlara da bazı sorumluluklar yüklemektedirler. Bu sorumlulukların ve kuralların ihlali birtakım felaketlere ve musibetlere yol açmaktadır. Çalışmada, Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü tarafından hazırlanan “Çuvaş Halih Pultarulih” (Çuvaş Halk Yaratıcılığı) serisinin mit ve efsane gibi türleri bir araya getiren “Mifsem, Legendsem, Halapsem” (Mitler, Efsaneler, Halaplar) cildi kaynak alınmıştır. Söz konusu kaynakta yer alan halk anlatılarında evin ve ailenin koruyucu güçlerinin Çuvaş düşünce sistemi ve Türk mitolojisindeki yeri sorgulanacaktır.

Hırsurt

Çuvaş kültüründe ailenin koruyucu gücü olarak ilk ele alacağımız mitolojik olgu *hırsurt*dur. Çuvaş kültürünün zengin bir hazinesi durumunda olan N. İ. Aşmarin'in sözlüğünde hırsurtla ilgili uzun uzadıya örnekli açıklamalar yapılmış, bu inanış ve onun etrafında şekillenen uygulamalar detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Aşmarin, hırsurt (hırsort) ile ilgili olarak “paganist Çuvaşların tanrılarında evi koruyan bir tanrı” diyerek söze başlamakta ve onun nerede yaşadığı, ona nasıl kurban sunulduğu vs. hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. (Aşmarin, 2000: 56-60).

Sözlüklerde kelimenin “hırt-sut”, “hırt-sort” ve “hırt-surt” şeklindeki yazılışlarına yer verilmektedir. İki kelimeden oluştuğu düşünülen bu birleşik kelimenin ilk kısmının Çuvaşça *hır* (kız) kelimesinden geldiği konusunda fikir birliği vardır (Yegorov, 1964: 299-300; Fedotov, 1996: 346). İkinci kısmı ise N. İ. Aşmarin'e göre Arapça *zat* (kişi), V. G. Yegorov'a göre Arapça *suret* (görünüş, biçim) kelimesinden gelmektedir. (Fedotov, 1996: 346). Dolayısıyla hırsurt kelime olarak “kız kişi”, “kız görünümlü kişi” gibi bir anlama sahiptir. Ayrıca V. G. Yegorov'un hırsurttan bahsederken aynı yerde “Türklerin mitolojik ruhlarından Umay'a denktir.” demesi dikkate değer bir veridir.

Ele aldığımız farklı nitelikteki halk edebiyatı anlatılarında da hırsurtun temel görevi olarak evin ve ailenin korunması vurgulanmaktadır. Çuvaş inanışlarına göre her evde evi koruyan, gözeten ve aile yaşamına hayır dua eden hırsurt isimli bir ruh bulunur. Hırsurt, Tatarların “ev iyesi”yle birçok ortak özelliğe sahiptir. Tatarların ev iyesinin toprak altında, Çuvaşların hırsurtunun ise ocakta yaşadığı kabul edilir. (Arık, 2012: 53).

Anlatılara göre hırsurtun olmadığı ev yoktur. Onun olmadığı ev korunmasız, bahtsız ve bütün tehlikelere karşı açıktır. Hırsurtla ilgili bütün kayıtlarda onun evdeki yerinin ocak, ocağın arkası ya da üzeri olarak ifade edildiği görülmektedir:

Her yaz ve kış bizde hırsurt lapası kurban ederler. Hırsurtun el işlerine yardım ettiğini söylerler. Ve aileyi koruduğunu anlatırlar. Evde herkes uyuyunca hırsurt ocağın üzerinden inip ocağın yanında bembeyaz elbisesiyle ip eğirmiş. Bir keresinde bana Marişki adlı yumuş kadın işte şöyle anlattı: “Bir gece yarısı uyandım, yattığım yerden bakınıyordum. Yatıp dururken saçım başım ayağa kalktı. Ben Esrel geliyor olmalı diye hemen başucumdan hırkayı çekip başımın üzerine örtüp yattım. (Çuvaşlar, Esrel [Azrail] insanın yanına gelirken uzaktan insanı bir şekilde korkutur derler.) Hırkanın altında zorla nefes alıyordum, yok, uyku gelmez. Durun, hırkayı biraz açıp bakayım, ne geliyor? Tak tak ses mi geliyor ne? Bu, acaba, Esrel kapıyı tıklattır mı? Hırkayı başımdan itince kulağıma iş/kirmen sesi geldi. Başımı kaldırıp baktım da bembeyaz elbiseli bir kız ocağın yanında ip eğiriyor.” dedi. (Sidorova, 2004: 216).

Evi, aileyi ve o ailenin sürekliliğinin sağlanmasında önem arz eden unsurları korumakla ve onlara faydalı olmakla görevli bir gücün, ileride değinileceği üzere,

evin merkezi, özü ya da en kutsal sayılabilecek köşesi, bir başka ifadeyle Tanrı ya da Tanrısallarla bağlantıyı sağlayabilecek bir noktası olan ocağı mesken edinmesi beklenmedik bir durum değildir. Hırsurt, özellikle evin kadının işlerine yardımcı olmak ya da kendisine kurban olarak sunulan yiyeceklerden yeme amacının dışında, bulunduğu bu yerden ayrılmamaktadır.

O, görünmeyen ancak varlığı bilinen ve hissedilen bir güçtür. Hırsurt ile ilgili anlatılarda, büyüklerin tarlaya ya da başka bir yere gitmek ve çocukları evde yalnız bırakmak zorunda kaldıkları durumlarda, çocuklara hırsurtun onları koruyacağını, bu nedenle korkmalarına gerek olmadığını ebeveynleri tarafından anlatıldığı görülmektedir. Benzer şekilde evin korunması hırsurtun görevleri arasındadır. Ev sahipleri evden çıkarken yangın, hırsızlık ve fırtına gibi tehlikelerden evi koruması için ona dilekte bulunurlar. Geri dönüp eve girerken, benzer uygulamalarını bugün hâlâ Anadolu’da da gördüğümüz şekilde, “Tavsi hırsurt/Esenlik dilerim, hırsurt!” diyerek onu selamlarlar ve ona şükranlarını sunarlar.

Çuvaş inanişine göre iyi ruhlar grubuna dâhil olan hırsurtun ailede ve aile yaşamında saadeti güvence altına aldığı, onun ocağın arkasında bulunduğu zamanda insanların morallerinin iyi olduğu ve bu evde yaşamalarının istendiği bildirilir. Hırsurtun musibetleri önceden sezdiğine, inleyerek, ağlayarak veya takırtı yaparak ev sahibine felaketi önceden haber verdiğine, evin sahibine karşı iyi tutumunun yanında onun ev hayvanlarına baktığı ve geceleri sevdiği atların yelelerini ördüğüne inanılır. (Arık, 2012: 54).

Hırsurtun aile kurumu üzerindeki koruyuculuğunun bir başka göstergesi ise evde kavga, gürültü ve herhangi bir şekilde huzursuzluğa neden olacak tavırlardan hoşlanmamasıdır. Anlatılarda bu tür durumların onun evi terk etmesine neden olacağı sıkça tekrarlanmaktadır. Onun evi terk etmesi ise evin ve ailenin tehlikelere açık olacağı anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle hırsurt evi terk ederse, aile huzurunu ve mutluluğunu kaybedecektir. Bu nedenle hırsurtun, aile bireyleriyle ilgili olarak hem kontrol hem de koruma sorumlulukları üstlendiğini ifade edebiliriz.

Halk anlatılarında hırsurtun bembeyaz elbiseler içinde, uzun saçlı ve demir dişli bir dişi güç olarak tasvir edildiği görülmektedir. Çuvaşlar, ocakta yaşayan koruyucu bir ruh olan hırsurta antropomorfik özellikler kazandırmışlar ve hatta onu kadın olarak tasavvur etmişlerdir. Bu özellikleriyle uyumlu olarak onun eve ve aileye sağladığı katkılar arasında en başta iplik eğirmek, sonrasında yerleri silmek, elbise dikmek gibi daha çok kadınların sorumluluk alanındaki işlere yardımcı olmak vardır. Bununla birlikte hırsurtun yazın ekin biçmeye herkesten bir ay önce çıktığı anlatılarda atasözü gibi kalıplaşmış bir şekilde geçmektedir. Çok sık görülmeyen bu durum, onun evin dışında da aileye yardımcı olduğu anlamına gelmektedir. Bu nedenle onun biçmesi için akşamları bir oraklık ekin bırakılmaktadır. Hırsurtun ev işlerine yardım etmesiyle ilgili bir anlatı şöyledir:

*Tanrılar çeşitli olurmuş. Onların arasında ırılar da var usallar da vardır.
Bir keresinde ırı tanrı, ona hırsurt diye hitap ederler, ev sahibinin karısına*

yardımcı olmak istemiş. Kadın fırına ekme koymuş ve ekme çıkana kadar su getirmeye gitmiş. O vakit hırsurt ekmeğin piştiğini hissedip onu ocaktan çıkararak peykenin üstüne yerleştirmiş, sonra beyaz el beziyle de üstünü örtmüş. Kadın döndüğünde şaşırıp kalmış: “Ay tanrı, tanrı, kim gezdi ki benim evimde? Acaba kötü bir nesne mi var benim evimde?” Bir başka sefer kadın keten bezi dokumaya başlamış. Dokuya dokuya kadın yorulup yatmış. Hemen uyuşmuş. O vakit hırsurt ocağın arkasından çıkmış ve kalan keteni dokumaya başlamış. Bu arada kadın şak şak diye bir sesle uyanmış. Gözünü açmış ve keten dokuma tezgâhının yanında biri olduğunu fark etmiş. Kadın korkudan haykırarak diğeri ise bu arada gözden kaybolmuş. Sonra kadın gördüklerini komşularına anlatmış. Komşuları ona “İşte o senin evindeki hırsurt idi.” demişler. O günden sonra kadın evindeki hırsurta saygı göstermeye başlamış. Her nereye gidecek olursa “Hırsurt sen benim evimi barkımı iyi koru!” diyerek çıkmaya başlamış. Misafirlikten gelince evini aynı şekilde bulunca da hırsurta şükranlarını sunmuş. (Sidorova, 2004: 218-219).

Hırsurtla ilgili bu gibi tasavvurlar onun ailede üretimi, bereketi ve refahı koruyup geliştirdiği şeklinde okunabilir. Eğer ev sahibi yatmadan önce ip eğirmeye veya yerleri silmeye başlayıp da uykusu geldiği için yarım bırakmak zorunda kalırsa hırsurt gece bu işi tamamlamaktadır. Onun işini yaptığı kadınlar bu konularda çok mahir ve üretken olmaktadır. Bu nedenle gece onun çalıştığı fark edilirse hemen kalkıp onun yaptığı işi yapmaya koyulmak gerekmektedir. Böylece hırsurtun mahareti ve üretkenliği o kadına geçecektir. Aşağıdaki anlatıda bu manevi gücün insana aktarımı hırsurtun kadının yüzüne tükürmesiyle sağlanmaktadır:

Eski zamanlarda bir kadın ip eğiriyormuş. Ne kadar eğirse de işi bitmiyormuş. Uykusu gelince yatıp uyumuş. İğini ocağın üstünde bırakmış. Uyanmış ve iğnin çevrildiğini duymuş. Kadın gidip iğni almış ve eğirmeye başlamış. Hırsurt kendisiyle çekiştiği için kadının yüzüne tükürmüş. Bundan sonra kadının işleri çok hızlı ilerlemeye başlamış. (Sidorova, 2004: 222).

Hırsurt daima gece yarısı herkes uyuduktan sonra ocağın arkasındaki yerinden çıkıp ev işlerini yapmaya koyulmaktadır. Onun hiçbir şekilde insanlara görünmemeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Eğer herhangi biri onu görürse hemen gözden kaybolmaktadır. Onu gören kişi görmezden gelmez ya da kendini tutamayıp bağırırsa hırsurt ona zarar verebilmektedir.

Hırsurtun aileye olan bütün bu katkılarına karşılık aileye de ona karşı bir takım sorumlulukların yüklendiği görülmektedir. Öncelikli olarak her yiyecten mutlaka hırsurt için ocağa bir iki parça bırakmak gerekmektedir. Ev sahibi gece geç geleceği zamanlarda hırsurtun yemesi için ocağın ya da masanın üzerinde yiyecek bırakmak zorundadır. Yoksa döndüğünde hırsurt tarafından cezalandırılabilir.

Misafirlerin getirdiği hediyeden ilk önce ailenin koruyucusu ve evin sahibi gibi kabul edilen hırsurt için evin dört bir köşesine bırakmak gerekmektedir. Anlaşılan bu uygulamayla evin sınırları çizilirken hırsurtun da faaliyet alanı

belirlenmektedir. Bu şekilde sınırları belirli olmayan ve dolayısıyla güvensiz olan dış dünyayla sınırları belli olan ve tanrısal bir güç tarafından korunan ev de birbirinden ayrılmış olmaktadır.

Bunların da ötesinde hırsurtu memnun etmek ve onun evde kalmasını devam ettirmek için gerçekleştirilen en önemli uygulama, *hırsurt lapası* (hırsurt pitti) adı verilen törendir. Diğer tanrısal güçler için yapılanlar gibi bir çeşit kurban sunma töreni olan bu uygulama, aile içerisinde gerçekleştirilir. Aile üyelerinden başkasının bu törene katılmasına izin verilmediği gibi herhangi bir yabancının bir şekilde bu töreni görmüş olması bile kaçınılan bir durumdur. Aksi takdirde hırsurtun bağışlamayacağına/merhamet etmeyeceğine, yani törenin işe yaramayacağına inanılır. Bir yabancının bu aile törenine şahitliği, kutsal bir güç tarafından ana rahmi gibi dış dünyadan korunmuş olan ev ve o evde yaşayan ailenin kutsalının yabancılar tarafından ihlal edilmesi anlamını taşımaktadır. Çünkü hırsurtun ve bu törenin işaret ettiği mikrokozmosun sınırları, evin sınırlarından ibarettir. Tören şu şekilde gerçekleştirilir:

Hırsurt lapasını her zaman geceleri sunarlar. Karanlık olmaya başlayınca ilk olarak ailede kaç insan varsa her birinin adını anarak bir tatlı pide yaparlar. Son kalan hamurdan bir orta pide daha yaparlar. Fazladan pide yapılmazsa aileye asla başka insan katılmazmış. Sonra karabuğday bulgurundan bir küçük kazan lapa pişirirler. Sunma zamanı yaklaşıncı herkes bembeyaz elbiselerini giyer. Ocağın yanındaki peykenin üzerine yer yaparlar. Herhangi bir yabancı bu Hırsurt lapasının kurbanı olduğu gece eve gelirse onu çabucak yemek yedirip uyuturlar. Hırsurt, lapasını başka insan görürse bağışlamazmış. Her şey hazırladıktan sonra ocağın yanına masa kurarlar, masanın üzerine bir kase lapa koyarlar. Sonra lapanın üzerine bir parça tereyağı koyarlar, etrafına kaşıkları batırırlar. Böylece hepsini hazırladıktan sonra ev sahibi masanın yanında durur, sol koluna beyaz bir şapka yerleştirir, üzerine şupür (beyaz ketenden dikilmiş kaftan) giyer ve ocağa bakarak işte şöyle kurban sunar: “Bağışla hırsurt, hırsurt annesi, sana şükrediyoruz, seni selamlıyoruz, bize huzur ile güzel yaşam ver, bağışla! (Burada hepsi eğilerek ocağı selamlarlar.) Bağışla, hırsurt, sen bizi koruyan, bize el işlerinde yardım eden, tarlamızdaki ekini mahsulü yelden doludan, buzdan yağmurdan koruyup saklayansın, baş eğip selamlıyoruz, sana sığınıyoruz, bizi bırakma, bağışla, bağışla! Amin, bağışla! (Burada hepsi eğilerek ocağı selamlarlar.) Bağışla, hırsurt, iyi hayvanlar için, yeterli tahıl için sana baş eğip selamlıyoruz, çocuklarımız için selamlıyoruz bağışla bizi, sana kendimiz şşatsa* kendimiz alıyoruz. Amin, bağışla. Amin, bağışla. İyi yiyip içip git.” deyip hepsi birden son kez baş eğerek selamlarlar.

Bu şekilde kurban töreni bitince masayı ocağın yanından alıp yatağın yanına koyarlar. Orada hep birlikte çoluk çocukla bu lapayı pide ile yerler. Doyduktan sonra yatıp uyurlar, lapayı, pideleri ve çanakları hepsini masanın üzerinde bırakırlar. Kurban yapıp masanın üzerinde yiyecek bırakmazsan kurban töreni bağışlanmayı sağlamazmış. Sabah kalkınca bu lapayı bir kez daha yerler ve kalanını küçük bir kap içine koyup bodrumda asarlar. Bu son lapa bodruma asılmazsa diğer kurbanı kadar evden birisi ölmüş. (Sidorova, 2004: 216-217).

Bu koruyucu ruhun etrafında oluşan yukarıdaki dinî ritüeldeki bir noktaya özellikle temas etmekte yarar vardır. Kurban olarak sunulacak olan pideler hazırlanırken ailenin her bir üyesi için bir pide hazırlanmaktadır. Aileye yeni üyelerin katılabilmesi için ise bu pidelerden bir tane de fazladan hazırlanır. Bu yapılmadığı takdirde ailenin genişlemeyeceği ya da devam etmeyeceği korkusu hâkimdir. Bu uygulama, soyun devamı ve ailenin birliği konusunda Çuvaşların hırsurttan bir takım beklentiler içerisinde olduğu anlamına gelecektir. Bu temenninin doğrudan muhatabı söz konusu ruhtur demek çok gerçekçi olmasa da onun üreme ve neslin devamıyla bir şekilde ilişkisinin olduğu ya da Çuvaşların bu konudaki dileklerinin Tanrıya iletilmesinde aracı bir rol üstlendiği kesindir. Bu yargıyı destekleyecek bir dua örneği Aşmarin'in sözlüğünde şu şekilde geçmektedir: *“Ey hırsurt! Aileme iyilik sağlık ver, muhabbetli yaşam ver, çoğalma ver, ön köşeye gelin ver, kapının yanına damat ver, [ailemizi] çoluklu çocuklu, oğullu kızlı yap, evin temelini sağlam kıl, bağışla!* (Aşmarin, 2000: 60).

Hırsurt'un evde kalmasını devam ettirme düşüncesi etrafında oluşan kural ve tabulardan birisi de aile içerisinde kesinlikle kavga gürültü ya da tartışma olmamasıdır. Evin düzeninin ve dirliğinin her zaman korunması gerekmektedir. Bu konudaki dikkat edilmesi gereken diğer bir konu ise günde en az bir kez de olsa evdeki kazanın altını yakmaktır. Bilindiği üzere kazan, ateşin ve ocağın ayrılmaz bir parçasıdır. Hırsurtun ocak ve ateşle ilişkisi kesin olduğuna göre ev halkından (dar anlamda kadından) kazanın her gün yakılmasının beklenmesi de aile kurumun sürekliliği ve korunmasıyla hırsurt arasındaki bağlantıyı vurguluyor olmalıdır. Kazan ve kazanın kaynamasıyla ilgili Güney Sibirya Türklerinin zengin bir semantik dizgeye sahip oldukları görülmektedir. Söz konusu topluluklar kazanı ya da dolu kazanı, bolluğun, bereketin, refahın simgesi olarak görmekte, doğum ve üretkenlik taşıyıcısı olarak kaynar kazanla ana rahmi arasında bağlantı kurmaktadır. “Donmuş olanın buzunu eriten, çiğ olanı pişmiş hale getiren” ateş ve kazan, yenilenme ve yeni bir durumu geçişi simgelemektedir. Altay geleneklerine göre evlilik yoluyla kurulan yeni bir evin sacayağı ve kazanı damadın evinden getirilir. Bu nedenle yeni ailenin yaratılışını simgeleyen yanan ocağa kazanın konması geleneğinin nesiller arası devamlılığın güvencesi olduğu düşünülebilir. (Lvova vd., 2013: 166-169).

Çuvaşlar arasında genç kızların evlendikten sonra hırsurtun teveccühünü kazanmak için onun için hediyeler hazırlayarak birkaç kez anne-baba evine gitmeleri (Arık, 2012: 55) de Altaylıların kazan ve sacayağı ile sağlamaya çalıştığı nesiller arası devamlılıkla ve refahın yeni eve taşınması arzusuyla ilişkili olsa gerektir. Altaylılar örneğine Çuvaşlar arasında daha yakın bir uygulama ise ev sahiplerinin yeni bir eve taşınırken “Haydi hırsurt, bizimle yeni evde yaşamaya.. Bizden ayrılma.” diyerek bu koruyucu ruhu davet etmelerinin gerekli olması, aksi takdirde pencere önünde onun bir insan gibi bağırarak ağlayacağına inanılmasıdır. Hırsurtun yeni eve insanlarla birlikte gelmesi amacıyla ocaktan bir parça toprak alınarak ya da ocağın tuğlasından bir parça koparılarak yeni eve taşınması da eski

evdeki refahın ve ailenin soyuyla olan bağlarının hırsurt vasıtasıyla devam ettirilmesi düşüncesinin bir yansımasıdır.

Bütün bu anlatılan özelliklerinden yola çıkarak hırsurtun hemen bütün Türk topluluklarında görülen ateş ve ocak kültüne¹ bağlı olarak gelişmiş; ocağın, evin, ailenin refahını ve huzurunu koruyan bir ev iyesi inancıyla canlılığın, üretimin ve neslin sürekliliğinin sağlayıcısı ve simgesi olan *Umay* kültürünün izlerini taşıyan bir güç olarak Çuvaşların geleneksel inanç sisteminde yerini almış olduğunu söyleyebiliriz. Daha öz bir ifadeyle söylemek gerekirse Çuvaşların hırsurtu, *Umay* kültürüyle ateş ve ocak kültü etrafında şekillenmiş inanışların evin ve ailenin koruyucusu bir iye bünyesinde toplanmış biçimi olarak ifade edebiliriz. Nitekim *Umay* ile ateş kültürünün birleştirilmesi farklı Türk boylarının inanç sistemlerinde de vardır. Fuzuli Bayat, Hakaslarda, Teleütlerde *Umay*'a müracaat eden şamanın önce ateşi çağırdığını, Kırgızlarda ise *Umay* ile ateş kültürünün çoğu kez birbirine karıştırıldığını N. Munkuyev'den naklen aktarmaktadır. Bayat, çocuk, aile ve ocak hamisi olan *Umay Ana*'nın ateş ve ocak kültü ile ilişkisinin doğal olduğunu yazmaktadır. Çünkü her ikisi de çocukların ve aile refahının koruyucularıdır. Bu da Türk mitolojik sisteminin ayrı unsurlarının birbirleriyle bağlantılı olup bir bütün oluşturduğunu tasdik etmektedir. (Bayat, 2007: 119).

Celal Beydili'nin ifadesiyle “Arkaik düşünceye göre gözle görünen ne varsa hepsinin bir ruhu veya perisi var ve bugünkü dilde buna ‘iye’ denir. Bu iyeler oldukları yerin sahibi sayılırlar.” (Beydili, 2004: 275). Türk kültüründe “ateş” ve ateşin yandığı yer olan “ocak” kutsal ve tanrısal bir varlık olagelmiştir. Bu açıdan ateş ve ocak etrafında kutsal inanış ve davranış kalıpları oluşarak bir kült halini almıştır. Türk kültüründe “ateş” ve “ocak”ın kutsallığının dışında insan hayatının odağına yerleşmiş bir varlık olduğu, yani genel olarak “ateş ve ocak iyesi” olarak adlandırabileceğimiz hami bir ruha sahip olduğu inancı hâkimdir. Ateş ve ocak iyesi, ateş ve ocağın insan hayatındaki yeri ve aile hayatında kadınların ateş ve ocakla olan bağı nedeniyle daha çok kadın olarak tasvir edilmiş ve “ot ana” olarak hitap edilmiştir. (Kumartaşlıoğlu, 2014: 188). Buna paralel olarak Çuvaş ocağının ve evinin birinci dereceden sahibi olduğu görülen hırsurtun yukarıda sayılan özellikleri, onun Altay ve Teleütlerin *ot-eezi* veya *ot-ene*, Hakasların *ot ine* veya *ot içe*, Yakutların *uot içite* (Kumartaşlıoğlu, 2014: 179) dedikleri ot anayla olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Hırsurtun *Umay* kültü ile olan ilişkisinin diğer bir ayağının ise onun canlılık, üretkenlik ve buna bağlı olarak neslin sürekliliği temeline dayandığını söylemiştik. Bu kavramlar çerçevesinde *Umay* kültürünü İsmail Taş (2011: 67-68) şöyle değerlendirmektedir: “*Umay* kültürünü bütün olarak değerlendirdiğimiz takdirde, onun göksel olmakla birlikte üretici bir kült olduğunu görürüz. Yeryüzündeki toprağın verimi, bitkilerin yetişmesi, üretimin devamlılığı ve insan hayatının varlığı kendiliğinden var olan olgular değildir. Bu olgular herhangi bir şekilde *Umay*'la ilintilidir. Dolayısıyla üretkenlik, bitkilerin yetişmesi, çocukların

¹ Ateş ve ocak kültü hakkında yapılmış kapsamlı bir çalışma için bk. Kumartaşlıoğlu 2016.

doğumu gibi hayat, can ve ruhla ilgili fenomenlerin en genel ifadesi Umay'dır. Bu yönüyle o, yardımcı ruh, koruyucu melek olarak değerlendirilebilirse de temelde evrendeki canlılığın varlıklardan soyutlanarak ayrı bir varlık halinde dönüştürülmüş külli bir ruh olarak görülmektedir. Kısacası Umay, evrendeki hayat ve canlılığın kişiselleştirilmesi ve ayrı bir varlık olarak telakki edilmesidir, diyebiliriz.”

İye inancının kökeninde de Umay kültürünün, hatta canlılığın ve bereketin koruyucusu olmanın ötesinde “ana tanrıça” özellikleri arz eden bir mitolojik olgunun bulunduğu dair görüşler bulunmaktadır. Eğer eski mitlerde geçen yer ile göğün bir olduğu görüşü doğru ise gök ile yerin ayrılmasıyla aslında tek olan Ulu Ana veya Mitolojik Ana, Gök Tanrısı ve Yer-Su Tanrısı ikiye ayrılmış olmalıdır. O zaman Gök Tanrı ve Yer-Su Tanrısının Ulu Ana/Mitolojik Ana (Ana Yayaçı) gibi hem yaratıcı, hem yok edici, hem hayat verici hem öldürücü, hem verici hem alıcı özellikleri ortak kökene dayandırılabilir (İnayet ve Öger, 2009: 1185). Mehmet Ali Yolcu da diğer toplumlarda olduğu gibi Türk mitik düşüncesinde yaratıcı güç, canlılığın ve bereketin koruyucusu şeklinde temel özelliklere sahip, yer unsurlarıyla ilişkilendirilmiş arkaik bir ana tanrıça formu bulunduğunu belirtir. Çoban toplumunda ataerkil değerlerin baskın hale gelmesiyle güçlü ana tanrıça formu parçalanarak “iye” olarak adlandırılan bu tanrıça kültürle ilişkili koruyucu ruhlar ortaya çıkmıştır. (Yolcu, 2014b: 79).

Hırsurt ise evrendeki değilse bile Çuvaş ailesi ve evi çerçevesindeki canlılık ve üretkenliğin varlıklardan soyutlanarak ayrı bir varlık halini almış bir ruh olarak görünmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse hırsurt, ateş kültü ve Umay Ana kültürünün izlerini taşıyan, Çuvaş ailesinin ve evinin koruyucusu iyi ruhlardan/iyelerden biridir denilebilir.

Yîrîh

Çuvaş inanışlarında *yîrîh* adında bir başka ruha daha rastlanmaktadır. Yîrîh, ev ruhları arasında sayılmaktadır. Ona, insanlara cilt hastalıkları yoluyla zarar verme özelliği atfedilmektedir. Bu cilt hastalıkları arasında deri dökülmesi (çiçek), saçkıran, diğer irinli cilt ve göz hastalıkları yer almaktadır. Çuvaşların bir kısmında yîrîh inancı *türkîlli* adıyla da bilinmektedir. (Arık, 2012: 58).

Aşmarin'in sözlüğünde (1994: 143) yîrîhle ilgili olarak: “İlk önceleri adamak (nesne, ruha adamak), sonra ruhun adı, daha sonra kötü ruhun adıdır. Rus Devlet müzesinde birkaç tane vardır. Neslin koruyucusu manasında tasvirdir. Çuvaş kıyafetleri içinde güzel başlı beden yapılmıştır.” denmektedir. Etimolojik sözlüklerde de yîrîh kelimesinin Eski Türkçe *ıd-* (göndermek) fiilinden gelen *ıduk* (kutsal), Tatarca ve Başkurtçada *izge* (kutsal, dindar), Uygurca *ıdik/ıduk* (Tanrının kaderinin mesajı/Tanrıdan gönderilen), Hakasça *ızık* (Tanrıya adanmış, adanmış kurban); Teleüt, Altay, Lebed ve Kara Kırgız dilince *ıyık* (kurban için adanmış, kurbanla ilgili), Yakutça *ıtk* (kurban, kurbanla ilgili, kutsal)

kelimelerine denk olduğu kaydedilmiştir. (Yegorov, 1964: 80; Fedotov, 1996: 199-200).

Halk anlatılarında *yîrîh* adının hem bu gücün yaşadığı yere –genellikle karaağaç, kayın ya da söğüt ağacının kabuğundan yapılmış sepette yaşar- hem de onun için özel olarak hazırlanmış, evde, kapı arkasında, ahırda, tavanda duvara asılarak korunan sepet ya da kasadaki tasvirlerle verildiği görülmektedir. *Yîrîh*, anlatılarda daha çok cezalandırıcı bir güç olarak tasavvur edilir. Ona karşı herhangi bir saygısız davranış ya da ihmalkârlık, aileden olmayan birinin *yîrîh*in sahibini kızdırması ya da ona kötülük yapması, *yîrîh* tasvirinin gereksiz yere elle tutulması gibi davranışların sonucunda çeşitli cilt hastalıkları, el, ayak ya da göz ağrısı gibi öldürücü olmayan rahatsızlıklara neden olmaktadır. Buna *yîrîh tutması* adı verilmektedir. Bu hastalıklardan kurtulmak için ona ekmek, tatlı, un, ekşi süt, yumurta, madeni para, kömür gibi bir takım takdimler yapılır ve bağışlaması için ona dua edilir. Bununla birlikte her evin bir *yîrîhi* bulunması gerekmektedir. Evlenen kızlara muhakkak *yîrîh* sepeti ya da bu sepetten bir *yîrîh* tasviri verilir.

*Yîrîh*le ilgili anlatılardan üç tanesi onun kökeni hakkındadır. Birincisinde yaşlı bir adamdan saklanan bir kızın *yîrîhe* dönüşmesi, ikincisinde sürekli ağladığı ve insanlar üzerinde kötü etkiler bıraktığı için korkuyla birlikte saygı gösterilen bir kız adına *yîrîh* sepetinin ortaya çıkarılması konu edilmektedir. Sonuncusunda ise *yîrîh* adındaki hastalıklı bir kadından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İlk ikisi şöyledir:

I) *Birinin üç kızı varmış. Bu kızların üçü de büyüyip yetişmiş, ne var ki onlar için koca bulunamamış. Bir keresinde bunların yanına yaşlı bir adam kız bakmaya gelmiş. Büyük kız bu ihtiyara görünmemek için bir sepetin içine saklanmış. İhtiyar diğer iki kızın koca bulması için onlara dua etmiş, diğer kıza saklandığı için şöyle demiş: “Sen ömrün boyunca o sepetin içinde yaşa, sana kim saygı göstermezse ona uyuz, çıbanla acı çektir ve kim sana saygı gösterirse ona dokunma”. Sonra bu kız sepetin içinde *yîrîh* olarak kalmış. Şimdi bu *yîrîh* sepetleri kimi insanların ambarının altında asılı dururlar. Kim gidip *yîrîhe* sürtünürse ona uyuz, çıbanla azap verir. *Yîrîh*in gönlünü almak için ona *mimîr*² sunmak ve sepetin yanına kalay parçaları asmak gerekir. *Yîrîh*in yakınında tuvalete çıkmak da uygun değildir, uyuz, çıban bulaşır. Eskiden zengin insanlar kızlarına *yîrîh* verirlermiş, *Yîrîhsiz* bir kız bile gitmezmiş. *Yîrîh* verilmezse hayat yolunda gitmezmiş. (Sidorova, 2004: 232).*

II) *Yîrîh* işte şöyle meydana gelmiştir: *Yîrîh* de bir kızmış. O çok yaramaz bir kızmış, sürekli ağlarmış. Bu yüzden ona *yîrîh* denmiş. Çok ağladığından ona tatlı yiyecekler vermişler, çok şımartmışlar. Çiçek zamanında çiçeklerle eğlendirmişler. Böyle faydasız yere uğraştıkları halde o herkesi korkutmaya devam etmiş. O daima akıntılı yara çıkarmak istemiş. Bu yüzden o ölünce de her evde onun için sepet hazırlayıp saygı göstermişler. *Yîrîh* sepeti şöyle yapılmıştır: Geceleyin insanlar uyuduğu sırada söğüt kesip getirilmiş. Bu söğüdü eğerek sepet yapmışlar. Bu sepeti yaptıkları sırada bir kız ağlamış. Annesi ona ağlamasın diye *mimîr* pişirip sarı yağ serpererek yedirmiş. Sepeti

² Hamurdan yapılan bir çeşit tatlı.

yapıp bitirince bu ağlayan kız önce mimîr koymuş, sonra her şeyi koymuş. En son bir gümüş para koymuş. Sonra yîrîh sepetini çocukların erişemediği bir yere koymuşlar. Çiçek zamanında yîrîh sepetini çiçeklerle güzelleştirmişler. Çocuklar fark etmeden çarptıklarında ailecek hastalanmışlar. Sonra yîrîhe kurban yapıp, mimîr pişirip yemişler. Bu evdeki böyledir, sonraları halkla birlikte bir kulübe yapmışlar. Evi ağaç kabuğundan yapmışlar, çiçek zamanında bütün köydeki her evden bir kişi çiçek toplamaya gitmişler. Evini çok güzelleştirmişler. Evdeki yîrîh bağışlamayınca böyle bağışlamasını sağlamışlar. Artık evde yok, sadece eskiden halkın yaptığı kulübelerde kurban sunanlar var. (Sidorova, 2004: 232-233).

Yîrîh kuklalarının hem erkek hem de kadın olabildiği anlatılarda ifade edilse de bunlarla ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır. Etnografya müzelerindeki yîrîhlerin büyük çoğunluğu kadın suretindedir. Kadın suretinde tasvir edilen yîrîhler farklı şekillerde olup kinemey (yaşlı kadın), mînakka (hala, teyze), vat akay yîrîh (büyük kız kardeş) gibi çeşitli adlar alırlar. Bezden yapılmış kukla şeklindeki kadın yîrîhlere Çuvaş kostümü giydirilir, iplik veya saman çöpüyle bağlanır, başlarına ise bir çeşit başörtüsü sarılır. Kadın suretindeki yîrîhler muhtemelen bir kurala göre yapılmaz. Çünkü onlar birbirlerine çok az benzerler. Erkek suretinde yîrîhler ise yok denecek kadar azdır. Çocuk suretinde yîrîhlere de rastlanır. (Arık, 2012: 60).

Anlatılarda yîrîh olmayan ya da yîrîh tasviri (pukan/pukane) kırılan evin bahtı olmayacağı, o aile için hayatın yolunda gitmeyeceği ifade edilmektedir. Aileden olmayan birinin yîrîhe takdim yapılırken ya da ondan af dilerken orada bulunması uygun görülmez. Yîrîhin sahibi aileden olmayan biri tarafından kızdırılırsa yîrîh sepetine vurur. Böylece onu kızdıran kişi çeşitli hastalıklara maruz kalır. Bu durumdan kurtulması için yîrîh sahibine mimîr yedirmesi ya da ona para vermesi gerekmektedir. Aileye yeni katılan damadın da yîrîhi selamlaması gerekir. Evlenip yeni bir aile kuracak olan kıza yîrîh kuklalarından verilmesi de yîrîhin aileyi koruyucu vasfıyla alakalı bir durumdur. Böyle bir gücün yeni kurulacak aileye kız tarafından taşınıyor olması ise anaerkil bir aile yapısının izleri olabilir.

Çuvaşlarda yîrîh koruyucu bir aile ruhu olmakla birlikte son zamanlarda ev sınırları dışında bütün köyün tazim ettiği bir unsur haline gelmiştir. Yîrîhin yerleştiği doğal mekân gitgide geleneksel Çuvaş dininde kurban sunulan yer (kiremet) hâline dönüşmüş ve yerel halkı korku ve endişeye sevk etmiştir (Arık, 2012: 61). Dolayısıyla yîrîh inancıyla kiremet inancının birbirine karıştığı anlaşılmaktadır. Dere, pınar, uçurum gibi yerlerde herkesin gidebileceği kutsal mekânlar olan bu yîrîhlerden bazılarının adı anlatılarda *Satok*, *Tihîn Kadın Kokri/Kukîri* (pınarın kıvrımı), *Yakur Kadın Çatağı*, *Pakşa*, *Hurlihan Çatağı* olarak geçmektedir. Kiremet inancıyla karışmış olmasından dolayı buralarda öküz, koyun, tavuk, at gibi daha büyük kurbanlar sunulmaktadır. Satok Yîrîhi'ne kukla yapıp götürülür. Tihîn Kadın Kukîri'ne ise evlenecek çiftler kilise

nikâhından önce gidip “Yîrih, bize iyi bir yer ver!” diye dua etmektedirler. Bu da yîrihin aile kurumuyla olan ilgisinin hâlen devam ettiğini gösterir.

Yîrihin hastalıklı yaşlı bir kadından meydana geldiğiyle ilgili aşağıdaki anlatıda onun sebep olduğu hastalıkların sağaltılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi de verilmektedir:

Eskiden Yîrih adında yaşlı bir kadın varmış. Yîrih uyuzlu, çıbanlı, hastalıklı, sürekli ağlayan bir kadıymış, bu yüzden Yîrih denmiş. Yîrih'e bütün Çuvaşlar inanmıştır. Çuvaşlar ondan çok korkarlarmış. Yîrih vücutta uyuz, çıban çıkmasına, gözlerin bozulmasına neden olurmuş. Uyuz-çıban çıkınca ya da gözler bozulunca yumışa giderlermiş, yumış onlara: “Sana evdeki ambardaki ya da bodrumdaki veya barakadaki (yaz mutfağı) Yîrih acı çektiyor, ona hediyeler verip bağışlamasını sağlaman gerekiyor” dermiş. Yîrih'in evde anılacağı yer ambar, bodrum ya da barakaymış, Yîrih'i anıp ona hediyeler verirlermiş, en büyük ağaçların kovuğunda olurmuş. Hastalığa ya da uyuz-çıbanı neden olduğu için yumışın dediğiyle ya da kendi akıllarıyla Çuvaşlar, Yîrih'in bağışlamasını şunlarla yaparlardı: Fındık büyüklüğünde bir kalay parçasını yanmakta olan ateşe atarak eritirler, ateşin içinde eriyen kalayın altına bıçak ya da fırın kapağı koyarlar. Kalay eriyip demirin üzerinde damladığında delikli bir şekil alırsa yîrih bağışlamış olur. Eriyen kalayın deliğinden ip geçirirler, ipekle sarıp üç tane madeni para büyüklüğünde hamur ve diğer nesnelere birlikte ambara, bodruma ya da barakaya gidip sepetin yanına çiviyle çakarlar. Köyde deredeki ya da tarladaki kovuk ağaca ya da köprünün altına çaktıkları da olur, böyle yapınca Yîrih bağışlarmış. Ve kalay eritildiğinde toplu halde akar ve deliksiz şekil alırsa Yîrih yuvarlak ve deliksiz kalayı istemez. Yîrih kadına gümüş yerine surpan şakki (madeni paralarla süslenmiş kadın göğüslüğü) veriyoruz denirmiş. İpek iplerle güzelce giydiriyoruz derlermiş, sonbaharda Yîrih'i anıp bol yağlı mimir pişirerek yerlermiş, sonra yîrih bağışlarmış. (Sdorova, 2004: 237).

Her üç anlatıda da yîrihin bir kız ya da kadından meydana gelmesi ve yîrih adına yapılan kuklaların hemen tamamının kadın olması, evlilik yoluyla kurulan yeni ailelerin yîrihinin kız evinden getirilmesi, yîrihe yapılan sunumların da bu işi bilen kadınlar tarafından hazırlanması, yîrihe kadın başlığı ve süslü kadın göğüslüğü verilmesi göz önünde bulundurulduğunda yîrih adı verilen bu kutsal gücün dışı bir ruh olduğu anlaşılmaktadır. Yîrihin yedi kuşak boyunca aktarılması halinde Türkilli adında başka bir güce dönüştüğüne inanılmaktadır.

Yîrihin bağışlaması için kalay eritilmesi işlemi, akla Anadolu'da sıkça gördüğümüz kurşun dökme uygulamasını getirmektedir. Orhan Acıpayamlı, Anadolu'da nazarla ilgili âdet ve inanmaları ele aldığı çalışmasında kurşun dökme pratiğini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Kendisine nazar değdiği inanan çocuk için kurşun dökülür. Eğer kurşun girintili ve çıkıntılıysa çocuğun tehlikeyi atlattığına inanılır. Düz ve kaypak ise çocuğun durumu ciddidir, kurşun dökmenin faydası olmamıştır. (Acıpayamlı, 1962: 6). Benzer şekilde yîrih için eritilen kalayın da deliksiz ve pürüzsüz hâlde olması, onun bağışlamayacağı algısına yol açmaktadır.

Yırihin ailenin koruyucu ruhları arasında olmasının yanı sıra bu ruhu tasvir eden kuklalar (pukan/pukane) Altaylılarda ve Yakutlarda tös/töz, tangara adı verilen tasvirleri hatırlatmaktadır. Abdülkadir İnan, Çin kaynaklarında Göktürklerin keçeden yapılmış tasvirlerinden bahsedildiğini, Altaylılarda keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılmış tös/töz adı verilen fetiş-putların duvarlarda ya da sııklarda torba içinde korunduğunu ve sefere çıkarken bunlara yağ sürülüp saçılığını aktarmaktadır. Tös/töz kelimelerinin “asıl, kök, menşe” anlamında geldiğini vurgulayan İnan, bunların atalar ruhu hatırası olduğunu yazmaktadır (İnan 2006: 12). S. A. Tokarev ise Çuvaşlardakine benzer bir uygulamadan bahsetmektedir. Buna göre Altaylılarda ve Teleütlerde *Egemender* adı verilen bezden bebeklerin yapıldığını, bunların aile koruyucusu olarak anneden kızına miras kaldığını ve kız evlendiğinde bu mirası eşinin evine götürdüğünü bildirmektedir. (Akgün 2007: 147). Hakaslarda da ateş ve ocak iyesinin antropomorfik bir bakış açısıyla tasvir edilmesiyle *çalbak tös, ot-inezi tös* veya *hızıl tös* adı verilen fetişlerin her evde bulunduğunu Satı Kumartaşlıoğlu (2016: 97), V. Ya. Butanayev’den aktarmaktadır. Celal Beydili, put olarak tanımlanan bu varlıkların totemizmle hiçbir alakasının olmadığını, Altaylılarda her oymağın bir “aru tös”ünün olduğunu ve genellikle ulu bir şamanın, boyun, soyun ulu atası sayılan dağın ya da mitolojik bir varlığın adını taşıdığını yazar. Altaylılar ve Yeniseyiler de dağı ulu ata kabul edip töz sayarlar. Hakaslarda ise hamile kadınları nazardan korumak amacıyla şamanların kayın ağacının budağından hazırlayıp Umay Ana’nın sembolü saydıkları “İney Tös” kullanılır. (2004: 562-564). Bu göstergeler doğrultusunda töslerin yer su ruhlarıyla ve buna bağlı olarak Umay Ana kültüyle ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gibi putlar *totemizm* inancıyla ilişkilendirilmekte ve Türklerde totemizmin³ varlığı konusu tartışmalar devam etmekte olsa da Çuvaşlardaki yırih adı verilen bu tasvirlerin ailenin koruyucusu bir güç olarak ata ruhlarıyla yahut neslin başlangıcıyla ilişkili olduğu düşünülebilir.

Çuvaşlardaki *yırih* kelimesinin Eski Türkçe *ıduk* ile denk kabul edildiğine yukarıda değinilmişti. Mehmet Ali Yolcu, Orhun Yazıtlarında geçen “ıduk yir sub” ifadesini, yer ve su ruhlarıyla ilgili inanışların Göktürkler döneminde de var olduğunu işaretleri olarak okur. Toprakla, daha genel anlamıyla yerle ilişkilendirilen formlar dışı olduğu için bu yer-su ruhlarının da dışı olarak düşünülmüş olması muhtemeldir (Yolcu, 2014b: 80). Çuvaşların yırih adını verdiği putların dışı olarak kabul edilmesi, soyun atası ve sürekliliğin koruyucusu olarak kabul edilmesiyle birlikte Güney Sibiry halklarının yırihe denk olan töslerinin ilk ata ve dışı yer su ruhlarıyla ilişkili olması dikkate alındığında yırihin parçalanmış bir ana tanrıça formundan meydana gelen ve iye olarak adlandırılan koruyucu ruhlardan biri olduğu kanaati uyanmaktadır.

³ Türklerde totemizmin olup olmadığı konusundaki tartışmaları ele alan bir değerlendirme için bk. Yolcu 2014a.

İye / İya

Çuvaşların ev ve aile ile ilgili diğer bir tanrısal ruhu ise *ıye/ıya* adını taşımaktadır. Bütün Türk boylarında karşımıza çıkan ve belli doğal objelerin koruyucuları veya sahipleri sayılan bu varlıklara Hakaslar, Tatarlar ve Altaylılar *ezi*; Kırgızlar, Kazaklar, Tuvalar, Nogaylar *ıye*; Başkurtlar *eye*, Tatarlar *ıye*, Özbekeler *eke*, Yakutlar *ıççi* demektedir. (Beydili, 2004: 269).

İye, yazılı kaynaklarda da halk anlatılarında da neredeyse tamamen çeşitli hastalıklara neden olan ve *usal* ya da *hayar Turı* (kötü ruh/tanrı) olarak adlandırılan, ele aldığımız metinlerde çoğunlukla evde, banyoda ve ahırda yaşadığı görülen bir güçtür. Bununla birlikte onların sebep olduğu hastalıklardan ve sıkıntılardan kurtulmak için bir takım pratikler meydana gelmiştir. Bu uygulamalarda onlara bir takım yiyecekler sunulur, onlardan çocukları rahat bırakmaları ve uzaklaşmaları talep edilir. Dolayısıyla iyenin koruyucu bir ruh olmaktan çok, çocuklara, büyüklere ve hatta hayvanlara çeşitli rahatsızlıklar veren zararlı bir ruh olduğu gözlenmektedir. Ancak iyenin ev sahibini sevmesi halinde ona yardımcı olduğuna dair birkaç kayıt da yok değildir. Ayrıca ileride görüleceği üzere Çuvaşların iyeler hakkındaki inanışları, Türk kültüründeki “al ruhu”nu hatırlatan niteliklere sahiptir. Bu durum iyelerin ateşle ilgili inanışlarla olan bağlantısına işaret eder. Her ne kadar iyeler Çuvaşlar için zararlı bir ruh gibi görünse de onun kötülüklerinden sakınmak için bazı yasaklar ortaya konulmuştur. Bu yasaklar da -dolayısıyla iyeler- insanların kötülüklerden sakınmasını, uzak durmasını sağlayıcı niteliktedir. Ayrıca iyelerin temsil ettikleri olgunun koruyucusu ve sahibi oldukları düşünüldüğünde ele aldığımız metinler bağlamında Çuvaş iyesinin evin ve ailenin koruyucusu olarak kabul edilebileceğini söyleyebiliriz.

Çuvaşlara göre iyeler eskiden Tanrı katında yaşamaktaydılar. İyelerin yeryüzüne inişi aşağıdaki anlatıda verilmektedir:

Şuyttan'ın⁴ kardeşi gibi olan iye varmış. O şuyttan gibi önceden gökyüzünde, Tanrı'nın yanında yaşamış. Onun ailesi de Şuyttan'ınki gibi çok kalabalıkmış. Ancak iye de Şuyttan gibi Tanrı'ya karşı günaha girmiş ve Tanrı onu bütün ailesiyle birlikte gökten yeryüzüne indirmiş. Tanrı onları itince meşe palamudu gibi yeryüzüne dökülmüşler ve farklı yerlere inmişler; kimileri insanların evine, kimileri hayvanların ahırına, kimileri banyoya, diğerleri de başka yerlere düşmüşler. Hangisi nereye düştüyse orada yaşamaya başlamış. Bu nedenle farklı yerlerdeki iyeler: ev iyesi, su iyesi, ağıl iyesi, banyo iyesi, tarla iyesi, orman iyesi, değirmen iyesi olmuşlar. İyeler, göze görünmezler. İnsan gözüne görünecek olsalar ya insan suretine ya da başka bir canlının suretine girerler. Tanrı onları gökten indirdiği için onlar Tanrı'ya karşı gelirler. Tanrının yarattığı insana da sıkça kötülük ederler; uyuyan insanı rüyasında ya korkutur, ya cezbeder, ya şunu bunu yapmayı öğretirler, kimi zaman insanı ısırır, onları hasta eder, yola çıkan insanı yolundan saptırıp uzaklaştırır, hasta ederler. İyeler ev sahibini severse ona yardım ederler. Ne şekilde olursa olsun

⁴ Çuvaşlarda kötülüklerin temsilcisi olarak kabul edilen ruhtur. Bk. Arık 2012; Bayram 2012.

eski insanların inancına göre iyeler usal güçlerin arasındadır. (Sidorova, 2004: 224-225).

Bütün Türk boylarının inanışları arasında yaygın bir şekilde yer alan iyeleri bağlı oldukları doğal olguların sahibi, koruyucusu ve temsilcisi olarak nitelendiren Celal Beydili (2004: 274-275) yukarıda verdiğimiz anlatıya paralel bir Altay-Sayan mitinden bahsetmektedir. Buna göre “Erlük göklerden indirildiği zaman onun ardından onun hizmetinde olan varlıklar da yere serpildiler. Suyu düşen su, dağa düşen ise dağ iyesi” olmuştur. Ele aldığımız iyeler ile ilgili metinlerde de yedi çeşit iyeden bahsedilmektedir. Bunlar: 1. Zenginlik iyesi, 2. Yer iyesi, 3. Dua iyesi, 4. Ağlama iyesi, 5. Isıran iye, 6. Yol iyesi, 7. Gece iyesi (Sidorova, 2004: 225). Ancak Çuvaş halk anlatılarında bunlar arasından sadece *yol iyesi* ile ilgilendirilebilecek bir metin bulunmaktadır. Diğerleri yukarıdaki alıntıda adları geçenlerden *ev iyesi* (pürt iyi), *banyo iyesi* (munça iyi) ve *ahır iyesi* (karta iyi) hakkındadır. Çuvaş geleneksel hayatında banyonun evin dışında bir yapı olduğu anlaşılrsa da aile üyelerinin ortak kullanım alanlarından birini oluşturduğu kesindir. Ahır ise içindeki hayvanlarla birlikte Çuvaş evinin sınırları (karta/avlu) içerisinde kalmaktadır. Bu nedenle elimizdeki metinlere göre iye, ev ve aile ile ilgili bir ruh olarak kabul etmemizde bir engel yoktur.

Yukarıdaki alıntının dışındaki iyelerin kökeniyle ilgili başka tasavvurlar da anlatılarda gözlenebilmektedir. İyenin kötü bir insandan meydana geldiğine bir anlatıda temas edilmektedir. Başka bir anlatıda ise iyenin evlenmeden çocuk sahibi olan bir kızıdan meydana geldiğinden bahsedilmektedir. Anlatıya göre Anuş adındaki bir kıza vergi toplamaya gelen görevli memur kötülük yapmıştır. Kız da hamile kalmış, çocuk doğduktan sonra Eniş nehrine atlayarak intihar etmiş ve iye haline gelmiştir. Ona bu kötülüğü yapan kişi ise dayanılmaz acılar çekerek ölmüştür. Aynı akıbete uğrayan kızlar anlatıya göre çocuk doğduktan sonra nehre atlayarak ölürlermiş. (Sidorova, 2004: 226). İlk anlatıda kötü insanların iye gibi kötü bir ruha dönüşebileceği mesajı verilirken, ikincisinde iyenin kökeni açıklanmakla birlikte kötülük yapanların zarar verdiği insanın iyeye dönüşmesiyle ağır bir şekilde cezalandırılacağı işlenmektedir. Bir başka kayıta ise iye tarafından cezalandırılan kişinin kesinlikle bir şekilde günaha girmiş olması gerektiği, yani herhangi bir kuralın ihlal edilmesinin bir takım cezaları beraberinde getireceği mesajı verilmektedir.

İye genel olarak beyaz saçlı, yaşlı ve korkunç bir kadın olarak tasvir edilmektedir. Yalnız bırakılan bebeklerin ve çocukların ellerini ya da ayaklarını ısırarak ya da yalayarak onları hasta etmektedir. Onun ısırıldığı kişinin vücudunda çeşitli yaralar çıkar, eli ayağı kuruyup gider; kişi kamburlaşır, aşırı derecede zayıflar ve felçli gibi bir hâl alır. Onun musallat olduğu çocuklar devamlı ağlar, elleriyle oynar, yürüyemez ve konuşamaz olur. Bu hastalıkların tedavi edilebilmesi için yum□ının dualar eşliğinde (üfürme) bazı ritüelleri gerçekleştirmesi gerekir. Mesela, evin ortasına iğneli ağaç dallarından bir çit

yapılarak ortasına bıçak, makas, kırık balta gibi metaller konulur. Aynı yere ekmek, tuz un, bulgur gibi yiyecekler de konulur. Sonra ihtiyar kadın iğneli dalla iyeyi kovar. İye de ocağın altındaki yerine girer. İyeye sunulan yiyecekler toplanılır ve nehre atılır. (Sidorova 2004: 225). Burada iyeye yiyecek sunulmasının yanında onun uzaklaştırılması için metal eşyaların kullanılması da dikkat edilmesi gereken bir durumdur. İyenin bu nesnelere korktuğu anlaşılmaktadır. Bu durum bize “al ruhu”nu⁵ hatırlatmaktadır. Beydili’nin ifadesiyle: “Kazaklarda ve bir ölçüde diğer Türk topluluklarının inançlarında Al ruhunun korktuğu tek insan demircidir. Onun için hamile kadının yanında demirciyi temsilen bir erkek durup doğum sırasında demire vururdu. Al ruhunun demir eşyalardan korktuğuna inanan Başkurtlar da ölünün göğsünün üzerine bıçak, makas, çekiç gibi şeyler koyarlardı.” (2004: 45). İnalet ve Öger, daha önce temas ettiğimiz gibi Ulu Ana/Mitolojik Ana’nın parçalandığını ve bu parçalanmadan sonra ortaya çıkan tanrıların, ilahların ve iyelerin Ulu Ana/Mitolojik Ana’nın yaratıcı, öldürücü, yaşam verici, koruyucu özelliklerini taşıdıklarını söylerler. Bu güçlerden biri de Umay’dır. Yer-Su tanrılarından biri olan Umay, hem koruyucu (Ak Umay), hem yok edici ölüm meleği (Kara Umay) fonksiyonuna sahiptir. Umay, Türk mitolojik sisteminde sadece kadın ve çocukların koruyucusu değil, aynı zamanda hayvanların, kabilenin de koruyucusudur. Çocukları kötü ruhların saldırısından korumak için kullanılan bıçak, makas, hançer ve tüfekler Umay’ın silahları ya da Umay ile özdeşleştirilmiş silahlar olmalıdır. (2009: 1186-1187).

İyenin hasta ettiği bir çocuğun yaşlı bir Tatar kadın tarafından bir takım büyüsel işlemlerle tedavi edilmesini konu edinen anlatı ise şöyledir:

Banyodaki iye evdekinden kötüdür. Onlar insanlara musallat olup kötülük yaparlar. Çocuklara da büyüklere de dadanır. Onun musallat olduğu insan çok güçsüz olur, kamburlaşır. İyeyi üfürükle çıkarırlar. Çok güçlü üfüren Tatar kadınları var. Çıktığı zaman üfüren kişiye acı çektirir. İye atlar derler. Benim erkek kardeşimi üfürtmeye götürüyorduk ben küçükken, her gidişte un, bulgur, kömür ve daha birçok şey alıp götürüyorduk. Babam çok bilirdi, öyle giderdi. Kardeşimi banyoda çarpmıştı. Banyoya girdiği zaman sessizce duran kova çın çın diye ses çıkarmış. O güne kadar olmadığı halde çocuk o anda iki üç kez yüksek sesle bağırması. Ondan sonra bizim çocuk zayıfladıkça zayıflamaya başladı. Çocuk hiç uyuyamıyor, hiçbir şey yapamıyordu. Çocuğun beli kamburlaşmaya başladı. Çok geçmeden öğrendiler de hemen yaşlı Tatar kadının yanına gitmeye başladılar. Tatar kadını üfürmek istememiş. Oğluyla gelini bize gizlice söylemiş: “Şunu şunu yaparsanız fikrinden döner” demişler. Sonra Tatar kadını üfürmeye başlamış. Sonra yedi sekiz kez kadına üfürmeye gitmişler. İlk başlarda halsizleşerek o kadar güçlü üfürmemiş. Üçüncü, dördüncüde çok güçlü bir şekilde üfürmeye başlamış. O zaman felç inniş gibi uzun süre yatmış. Oğluyla gelini su vermiş, başka bir şeyler yapmış da kadın yarım saat sonra ancak kendine gelip ayağa kalkmış. Annem (o da orada bir süre kalmış) öldü diye dehşete kapılmış. İye çocuktan çıkınca kadının şuurunu

⁵ Abdülkadir İnan (1968: 259) Türk boyları arasında *Al*, *Albastı*, *Al karısı*, *Albız*, *Albıs*, *Almıs*, *Abası* adlarıyla bilinen zararlı ruhlardan biri olduğunu ifade eder.

kaybetmesine neden olmuş. Çuvaş kadınları üfürme esnasında esnerlermiş, üfürmek zormuş, kötü güçler ağırlık verirlermiş. Bu Tatar kadının böyle halsizleşmesinden sonra çocuk iyileşmeye başlamış, eskisi kadar ağlamayı da bırakmış. Böylece kardeşim yavaş yavaş iyileşti. O şimdi sağlıklı, ama biraz topal, o eski ağrılardandır, aşağıya doğru. Koşması da o kadar iyi değil, çabuk ağrıyor, iye atlanmış. Annem o Tatar kadınının yanında yaşadığı zaman, Tatar kadını her gece kalkıp çocuğu karanlık bir yerde üfürüyormuş. Üfürdükten sonra çocuk biraz normalleşip uykuya dalyormuş. Annem de uykuya dalyormuş. Bir keresinde uykuya daldığında bir ses duymuş. Annem korkuyla uyanmış. İki kişi –Tatar kadın- onların yanına gelmiş de annemin yanındaki çocuğu üfürüyorlarmış. Bu yüzden korkudan (annem, Tatar kadını üfürmeye gelince iyenin kaçarken anneme süründüğünü düşünüyor) annemin eli de kurumaya başlamış. Onu da bir iki kez üfürdüm de öyle iyileşti diyor. Böyle anlatıyor annem. Ancak bu tür şeyleri başkalarına anlatmak doğru değilmiş, iyileşen kişiye hastalık gelirmiş. Üfüren içinde iyi değilmiş, işi açılmazmış. (Sidorova, 2004: 228-229).

İyenin yol açabileceği en büyük sıkıntılardan birisi, kendi hastalıklı çocuğunu insanların sağlıklı çocuğuyla değiştirmesidir. Bu durumun düzeltilmesi için şunlar yapılır:

İye banyoda da boş evde de yaşarmış. Onların arasında kör olanı da, çolak olanı da topal olanı da varmış. İnsanlar uyurken iye onların elini ısırırmiş, sonra insanın eli kuruyup gidermiş. İyenin insana bundan başka zararları da varmış. O kendi topal, kör, çolak, salyalı çocuğunu insanın sağlıklı çocuğuyla değiştirmiş. İnsanların sağlıklı çocuğunu alıp kendi kör çocuğunu bırakmış ya da başka türlü hastalığı olan bir çocuk verirmiş. İyenin değiştirdiği çocuk başını dik tutamaz, salyasını akıtır, yüksek sesle güler, sürekli elleriyle oynarmış. İyenin kendi çocuğunu alıp insaninkini geri getirmesi için işte şöyle yaparlar: Sağlıksız olan çocuğu (iyenin getirdiği çocuğu) sıcak olmayan ocağa bırakırlar. Ocağın ağzının yanına kuru, ezilmemiş keten yerleştirip ateş koyarlar. Bir kenarına iyenin girebileceği bir açıklık bırakırlar. Sonra iğneli bir dal parçası alırlar ve ocağın önünde iyenin çocuğunu dövüyoruz diye vururlar: “İşte sana, iye çocuğu, iye geri almazsa seni yakacağız ve çok döveceğiz” diyerek vururlar. Çocuk ocakta bağıarak ağlar. Sonra daha sert bir şekilde: “İye benim çocuğumu geri ver, vermezsen çocuğumu öldüreceğiz” diyerek çocuğu çıkarıp yavaşça vururlar. İye o zaman kendi çocuğuna kıyamayıp insanın çocuğunu geri vermiş, kendi çocuğunu da geri almış. (Sidorova, 2004: 228).

Burada hastalığın sağaltılması için kullanılan mekânın ocak olması daha önceki anlatıda da olduğu gibi iyenin ocağın etrafında bir yerlerde yaşadığı anlamına gelebilir. Bununla birlikte bir çeşit değiş-tokuş işleminin yapıldığı bu ocak, ana rahmi gibi düşünülerek hastalıklı çocuğun sembolik bir şekilde öldürüldükten sonra yeniden diriltilmesi için evdeki en uygun yer olarak kabul edilmiş olmalıdır. Dolayısıyla simgesel bir değiş-tokuşun ötesinde ölüp yeniden dirilme ya da yenilenme durumu söz konusudur. Diğer bir konu ise iyenin kendi çocuğunun kör, topal, çolak olarak tasavvur edilmesidir. İye çocuğunun bu şekilde tasvir edilmesi, onun zararlı güçlerle olan bağına işaret etmektedir. Çünkü

değişken tabiatlılık, yarımıcılık ve topallık bu dünyadaki güçlere zıt tarafta olan karanlık güçlerin bir özelliğidir. (Beydili, 2004: 163).

Bu sembolik değiş-tokuşun farklı şekillerde yapıldığı da olmaktadır. İyenin değiştirdiğı düşünölen çocuk meşe direğinin (yupa) üzerine konularak “Değiştirdiğın çocuğunu sana veriyorum tekrar” diyerek iyeyi korkuturlar ve iye çocuğı getirip geri verir. (Sidorova, 2004: 228). Herhangi biri hastalandığında onun ruhunun yerine ruh veriyoruz diyerek kukla (pukan) bırakırlar. (Sidorova, 2004: 228).

İyenin başlıca mekânlarından biri olan banyo, dikkat gerektiren yerlerden biridir. Eğer uygunsuz bir zamanda gidilirse iye çarpar. Özellikle gece yarısı banyoya gitmek tehlikelidir. Çünkü iye, yavrularıyla birlikte insanlardan sonra gece yarısı banyoya gidermiş. Anlatıya göre yaşlı bir kadın gece gelinleriyle birlikte banyoya gitmiş. İçeriden gelen sesleri duyunca geri dönmüşler. İye yavrularıyla birlikte banyo yapıyormuş. Bu yüzden banyodan çıktıktan sonra bir daha geri gitmemek gerekir. (Sidorova, 2004: 230). Bir kız gece eğlencesinden geldikten sonra banyoya gitmiş. Saat on iki olunca bunun yanına bembeyaz saçlı yaşlı iye kadını gelip yıkanmaya başlamış. Kız korkudan bembeyaz olmuş da ne diyeceğini şaşırmış. İyenin yıkanması bitince kıza: “Şimdi ben, senin her banyoya girdiğinde seninle birlikte yıkanmaya başlayacağım.” demiş. Kız banyodan çıkmış, ailesi kızın bembeyaz olduğunu hemen görmüşler. İye kıza kendini gördüğünü kimseye anlatmamasını söylemiş. Annesi sorunca kız anlatıvermiş. Bir dahakine banyo yakıldığında kız içeri girmeden önce köylüleri toplamışlar ve banyonun yanında beklemişler. İye çıkınca kızın yanına dalmışlar. İye bunu görünce gözden kaybolmuş. Kız da yok olmuş. (Sidorova, 2004: 229-230).

İnanışa göre iye bir hayvana zarar verdiğinde hayvan yere düşer, çırpırır ve ölür. Şumatovsk Çuvaşları arasında iye hakkında atların barındığı yerin iye yolunda olması durumunda geceleri iyelerin onların üzerine binerek gezdiklerine ve atların zayıfladığına dair inanış vardır. (Arık, 2012: 68). İye yolu üzerine ahır kurulusa otlar kötü olurmuş. İye geceleyin otlaya otlaya gidermiş. Birinin ahırını iye yolu üzerindeymiş. Otlar kapkara imiş. İye çok hızlı koşarmış. Bu yüzden yaşlılar dikkatsiz ve hızlı bir şekilde koşan çocuklara: “İye yavrusu gibi koşuyorsunuz” derler. (Sidorova, 2004: 226). Bir başka kayıttta ise ahır iyesinin hayvanlara eziyet edilmesini hoş karşılamadığı, “Hayvanlara iyi bakılmayacaksa hiç bakılmasın” dediğı, sürü dışarı çıkarılırken çobanın her hayvan için cebine iki yumurta koyup “Bu yumurta gibi yuvarlak olsun” diyerek hayvanlarla gezerken bütün gün yumurtayı yanında taşıdıktan sonra dönünce ahırın tavanına iyenin toplaması için bırakıldığı (Sidorova, 2004: 230-231) aktarılmaktadır.

Bütün bu verilere dayanılarak iyelerin çoğunlukla kötü ruhların işlevlerini üstlenmekle birlikte kötülerin ve kötölüğün cezalandırılması ya da önlenmesinde görev üstlenmesi, al ruhu gibi ateş ve ocakla ilgili ruhlarla bir takım benzerliklere sahip olması, çoğunlukla ev, banyo ve ahır gibi ailenin ortak kullanım alanlarında etkin olması onların ev ve aile ilgili bir güç olarak kabul edilebileceğini

düşündürmektedir. Ateş iyесinin koruyucu/hami güçlerden olduğu ancak zamanla kötü bir ruh kimliği kazandığına dair görüşler de bu fikri desteklemektedir.⁶ Kökeni her ne olursa olsun ele aldığımız anlatılarda iyelerle ilgili tasavvurların ev, banyo ve ahır etrafında olduğu, dolayısıyla aile tarafından ortak kullanılan bu mekânların iyeler tarafından sahiplenilip korunduğu ve iyelerin kuralları ihlal edenleri cezalandırdığı anlaşılmaktadır. Çuvaşların iye adını verdiği bu güçler, hem öldürücü hem de yaşam verici bir dişi bir mitolojik olgunun Kara Umay gibi yok edici fonksiyonunu üstlenmiş bir parçasının izlerini taşımaktadır.

Sonuç

Çuvaşların ev ve aile ilgili koruyucu ruhları olarak hırsurt, yırış ve iye farklı türlerdeki halk anlatıları bağlamında ele alınmıştır. Buna göre Çuvaşların bu güçlerden özellikle ilk ikisini evin ve aile kurumunun doğrudan koruyucusu ve sahibi olarak tasavvur ettikleri anlaşılmaktadır. İyeler ise hemen her doğal fenomenin (dağ, orman, nehir vs.) sahibi olarak yaşadıkları yerlere göre sınıflandırılarak adlandırılmış olsalar da iyeler hakkındaki anlatımlar ev iyesi, banyo iyesi ve ahır iyesi etrafından meydana gelmiştir. Benzer şekilde iyeler de bu mekânların koruyucusu ve sahibi olarak yine aileyle bağlantılıdır. Bununla birlikte adı geçen koruyucu güçlerin sahip oldukları nitelikler ve onların etrafında oluşan inanış ve tasavvurlar, Çuvaşların Türk inanç sistemi ve onun unsurlarıyla köklü ve güçlü bağlarının olduğunu göstermektedir. Öncelikli olarak bu çalışmada ele alınan üç tanrısal ruhun da dişi olarak tasavvur edilmesi, üçünün de ateş ve ocak kültürüyle ilişkili olması, bunlardan özellikle ikisinin -hırsurt ve yırış-canlılık, üretkenlik ve ailenin/soyun devamlılığı bağlamında yer-su ruhlarıyla güçlü bağlarının olması, bu kutsal güçlerin arkaik bir Umay kültürüne dayandığını göstermektedir.

Bunlardan ilki olan hırsurt, kadın şeklinde düşünülmüştür ve ocağın etrafında yaşamasından dolayı ateş ve ocak kültürüyle doğrudan bağlantılıdır. Çuvaşlar, anlatılara göre hırsurtsuz bir ev düşünemezler, çünkü onun olmadığı ev her türlü tehlikeye açıktır ve bahtı, talihi olmadığı için dağılmaya mahkûmdur. Hırsurt, en çok kadınlara ev işlerinde yardımcı olur, çocukları koruyup kollar. Onunla birlikte herhangi bir iş yapılma şansı elde edilebilirse kimsede olmayan bir maharet ve üretkenliğe ulaşılacağına inanılmaktadır. Bununla birlikte ona karşı saygıda kusur edilmemesi aileye mahsus bir takım dinî ritüellerle kurban sunularak onun memnun edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde evi terk ederek ailenin felaketine neden olacaktır. Hırsurtun maddi üretkenliğin yanında ailenin üremesi ve neslin devamıyla da kuvvetli bağları vardır. Dualarda ondan yeni bebekler, gelinler, damatlar ve evin korunması talep edilmektedir. Ayrıca yeni bir eve taşınırken

⁶ Bk. Abdülkadir İnan (1998: 264). Alimcan İneyet ve Mehmet Ali Yolcu (2014a, 2014b) da bu dönüşümün anaerkil dönemden ataerkil döneme geçilmesinden kaynaklandığını düşünmektedir (Kumartaşlıoğlu 2014: 188).

muhakkak ocağa ait bir parçanın alınmasıyla sembolik olarak gerçekleşeceğine inanıldığı şekliyle hırsurtun yeni eve davet edilmesi gerekmektedir. Ayrıca hırsurt, evde kavga edilmesinden ya da yüksek sesle konuşulmasından hiç hoşlanmaz. Bunlardan yola çıkarak kısaca söylemek gerekirse Çuvaşların hırsurt hakkındaki inanışları, Türk düşüncesinde ateş ve ocak kültü ile Umay Ana kültürünün önemli izlerini taşımaktadır.

Yîrîh ise evde, bodrumda ya da ambarda asılı olarak saklanılan evin ve neslin koruyucularından olmakla birlikte bir takım zararlara yol açabilen, ağaç kabuğundan hazırlanmış bir sepetin ya da o sepetin içindeki Çuvaş kıyafetleri giydirilmiş, tös/töz ya da tangara adı verilen putlara benzeyen kuklaların temsil ettiği ruhtur. Herhangi bir saygısızlık halinde yîrîh insanlara hastalık getirebilmektedir. Koruyucusu olduğu ailenin düşmanlarını da isteme bağı olarak cezalandırabilmektedir. Bu nedenle onun da bir takım kurbanlarla memnun edilmesi gerekmektedir. Yîrîh, evlenecek kızların ana evinden giderken muhakkak yanında götürmesi gereken bir nesne olarak tasavvur edilmektedir. Bu durum, bir ruh olarak algılandığı anlaşılan yîrîhin aile ve evlilik kurumuyla olan ilgisini ve nesiller arasındaki sürekliliğin devamının sağlanmasındaki rolünü de göstermektedir. İnsan suretindeki yîrîh bebeklerinin de bu anlamda soyun başlangıcı ve ata ruhlarıyla ilişkili olarak algılandığı ve köken olarak *ıduk yir-sub* ifadesinde tecelli eden yer-su ruhlarına dayandığı kabul edilebilir. Bu bağlamda yîrîhin de Umay Ana kültürünün izlerini taşıdığı söylenilebilir.

Çuvaş anlatılarına göre iyeler ise daha çok demonolojik varlıklarla bağlantılı bir şekilde tasavvur edilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı onların da ateş ve ocakla ilgili bağlantılı oldukları anlatılarda görülmektedir. İyeler, daha çok insanlara kötülük getirmekle birlikte günahkâr insanların bir şekilde cezalandırılmasının da sağlayıcısı olarak görünmektedir. Kökeni her ne olursa olsun ele aldığımız anlatılarda iyelerle ilgili tasavvurların ev, banyo ve ahır etrafında oluştuğu, dolayısıyla aile tarafından ortak kullanılan bu mekânların iyeler tarafından sahiplenilip korunduğu ve iyelerin kuralları ihlal edenleri cezalandırdığı anlaşılmaktadır. Genel olarak “iyi ve kötü ruhlar” anlamına gelen “iye” kavramının Çuvaşlarda sadece kötü ruhları içine alacak şekilde bir takım hastalıklara neden olan dişi bir gücü temsil ettiği görülmektedir. Bu da iyelerin Kara Umay gibi öldürücü/yok edici nitelikte olmasa da eski bir ana tanrının öldürücü niteliğinin izlerini taşıyan iyeler olduğunu göstermektedir.

Ev ve aile etrafında oluşan bu inanış ve uygulamalar, geleneksel Çuvaş toplumunda bireyin ve toplumun çekirdeği olan aile ile onun temel yaşam alanı olan evin mitolojik kâinat modelinin bir izdüşümü olduğunu göstermektedir. Bu nedenle evin ve ailenin yaşatılması, kâinattaki uyum ve düzenin, yani kozmosun da sürdürülmesi anlamına gelmektedir. Mikro ölçekteki kâinat modeli olan evdeki yaşam bu nedenle bir takım kural ve yasaklamalarla koruma altına alınmış, söz konusu kutsal güçler de bu düzenin koruyucusu olarak görevlendirilmiştir.

Kaynakça

- Acıpayamlı, Orhan (1962). Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnanmalar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 1-2, s. 1-40.
- Akgün, Engin (2007). Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), s. 139-153.
- Arık, Durmuş (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aşmarin N. İ. (2000). *Çıvaş Samahisen Kineki*. C. 5, Kazan (1994); C. 17, Kazan.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. C. 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayram, Bülent (2007). *Çuvaş Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlük*. Konya: Tablet Yayınları.
- .....(2012). *Şuyın Hivetiri'nin Ulıp Destanı (Çuvaş Kalevalası Üzerine Bir İnceleme)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Beydili, Celal (2004). *Türk mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. Eren Ercan), Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy Institut Gumanitarnih Nauk.
- İnan, Abdülkadir (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnayet, Alimcan – Öger, Adem (2009). Uygur Türklerinin Mitolojik, Dini ve Tarihi Kadın Kahramanları Üzerine. *Turkish Studies*, C. IV, S. 3, s. 1183-1198.
- Kumartaşoğlu, Satı (2016). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- .....(2014). Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Güz, S. 43, s. 175-190.
- Lvova, E.L., Oktyabrskaya, İ.V., Sagalayev, A.M., Usmanova, M.S. (2013). *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri (Kainat ve Zaman. Nesnelere Dünyası)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Sidorova, E. S. (2004). *Mifsem Legendisem Halapsem*. ÇKİ: Şupaşkar.
- Taş, İsmail (2011). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen Yayınları.
- Yegorov, V. G., (1964). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: ÇKİ.
- Yolcu, Mehmet Ali (2014a). *Türk Kültüründe Evliliğe Bağlı Tabu ve Kaçınmalar*. Konya: Kömen Yayınları.
- .....(2014b). Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikotomisi ve Ana Tanrıça Kültürünün İzleri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, s. 70-92.

СИЛЫ, ХРАНЯЩИЕ ДОМ И СЕМЬЮ В ЧУВАШСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗАНИЯХ

АННОТАЦИЯ

В чувашской традиционной культуре наряду с другими тюркскими народами у индивида, семьи, дома, животных, деревни, природы и у каждого явления, имеющего место быть в человеческой жизни, существует хозяин/защитник. Эти силы, которые мы можем классифицировать как хорошие и плохие духи, служат для защиты человеческой жизни и порядка на земле, устранения встречающихся трудностей или являются средством наказания при нарушении запретов. В традиционной чувашской религии эти святые духи делятся на *ырылар* (хорошие) и *усаллар* или *хаярлар* (плохие или вредоносные).

Также существуют силы, которые играют особую роль в наведении порядка, защите дома и семейной жизни, так как дом и семья в традиционном обществе, наряду с основой индивидуальной и общественной жизнью, составляют модель вселенной в микро масштабе.

Следовательно, продолжение жизни дома и семьи, означает продолжение существования вселенной. Святые силы, которые обязаны защищать жизнь семьи и дома, возлагают на чувашей определенную ответственность. Несоблюдение правил и ответственности может привести к несчастьям и бедам. Среди святых сил божественные силы с именами *херсурт*, *ийе* и *йерих*, связанные с семьей и домом, появились в народных повествованиях в виде мифов, легенд и поверий.

Данная статья посвящена исследованию сил, описанных в народных поверьях разных жанров. Проанализировано традиционное мировоззрение чувашей и общая мифология тюрков.

В результате проведенной работы было установлено: три божественных духа являются духами женского пола, также имеют отношение к культу огня и очага, два из них *херсурт* и *йерих* – духи жизнеспособности, воспроизводства и продолжения семьи/рода имеют сильные связи с духами земли и воды. Первый дух – *херсурт*, представленный в образе женщины, из-за своего проживания возле очага, напрямую связан с культом огня и очага. По словам чувашей, дом, где нет *херсурта* не может существовать, потому что дом, в котором он отсутствует, подвержен различным опасностям. У *херсурта*, помимо материальной производительности, существует сильная связь с воспроизводством семьи и продолжительностью рода. В молитвах у него просят детей, невест, женихов и защиту для дома. Также переезжая в новый дом, обязательно покупается что-то новое для очага (печки, плиты) в виде символа. По поверьям необходимо пригласить *херсурта* в новый дом.

Йерих, прячущийся дома, в подвале или на складе в подвешенном состоянии, является хранителем дома и рода, в тоже самое время может создавать неприятности. Это кукла - тангара или *төс/төз*, похожая на идола, одетая в

народную чувашскую одежду, сидящая в корзине, изготовленной из коры дерева. *Йерих* в образе человека воспринимается как начало рода, и как нечто имеющее связь с предками. Его происхождение проявляется в значении «*ыдук-йирсуб*», следовательно, его можно отнести к духам земли и воды.

По чувашским поверьям, духи *ийе* представляются, в большей степени, как духи связанные с демоническими существами. Вследствие подобных особенностей, в поверьях их тоже связывают с огнем и очагом. Вместе с тем, что духи *ийе* приносят зло людям, они также наказывают грешных людей.

Каковым бы не было их происхождение, в исследованных нами поверьях о духах *ийе*, становится ясным то, что все они возникают вокруг дома, бани (ванной) и конюшни, из чего можно сделать вывод, что духи овладевают местами, являющимися общими для семейного пользования и защищают их, а также наказывают тех, кто пренебрегает правилами.

Обычно «плохие и хорошие духи» означает «ийе», у чувашей это понятие входит только в группу «плохие духи» и представляется в виде силы женского рода, которая является причиной ряда заболеваний. Духи *ийе*, если и не имеют таких качеств, как *Кара Умай* – убийца и уничтожительница, то можно предположить, что в их образе прослеживаются следы убийцы от древней матери богини.

Ключевые слова: чуваша, народные повествования, верования, семья, защитные духи.